

ԲՐՈՅՈՒՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԵՐ, ԸՐՈՒՆՍԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԶ. ՏԱՐԻ 1902

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի -- 4 ռբ.:
 Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի -- 2 ռբ. 50 կ.:
 Մեկ թիւ կարժե 1 ֆր. -- 50 կ.:

ԹԻՒ Տ. ՕԳՈՍՏՈՍ

ՈՐՈՇՈՐԾԵԿԵՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

աղեմար Դր. Բէլք սկսած է «Առաջափոխման Ասիոյ հին աշխարհագրութիւնն եւ պատմութիւնը», տիտղոսին տակ՝ ուսումնասիրութեանց շարք մը հրատարակել տետր առ տետր: Առ այժմ՝ մեր առջեւն ունինք Ա. եւ Բ. տետրները: Գործոյն կարեւորութեան վրայ գաղափար մը տալու նպատակաւ յաջորդ տողերը կը քաղենք Յառաջաբանէն: «Մինչեւ այսօր աշխարհագրական եւ պատմական ուսումնասիրութեանց արդիւնքները մասնագիտական այլեայլ... թերթերու-մէջ սովոր էի հրատարակել: Ասով ուսումնասիրեալ նիւթը կը ցրուէր եւ գիտնոց դժուարամատչելի կ'ըլլար: Ուստի՝ ըստեկամ՝ քննասիրաց խորրդօրում որոշեցի հետազոտութեանց արդիւնքները տետր առ տետր ի լոյս ընծայել հետեւելով օրինակին, զոր տուած են գիտուններէն ոմանք:

*) Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens von Dr. Waldemar Belck, I. u. II. *տետր*, էջ 112, Leipzig, 1901.

Ուսումնասիրութեանցս գլխաւոր նիւթը պիտի ըլլան Խաղդեայց, Հայոց ու ասոնց սահմանակից ազգերուն եւ ասոնց մէջէն ի մասնաւորի Վրաց նապոյն պատմութիւնն եւ այս ազգաց աշխարհագրական խնդրոց լուծումը:

Ասոնցմէ գատ “գերմանական-հայկական արշաւանքին,, (1898 եւ 1899) քաղաքաւրթական-արուեստագիտական, պատմական եւ աշխարհագրական արդիւնքներէն անսակ կտորներ հոս պիտի գետնդուին, որոնցմով զբաղին շատ տեղ կրնայ զբաւել Ուղեգրութեան մէջ. ըստ այսմ՝ ընդարձակագոյնս պիտի հետազոտուին հոս Խաղդեայց-Ալարոսեանց ժայռերու մէջ շինուած շէնքերը, ջրուղիները, ճիւղանակերտի խնդիրը, Բիւրոց դարձին ծամբան եւն:,,

Այս քաղուածէն կը տեսնուի թէ ամբողջ զործն իրչափ հետաքրքրական է՝ ի մասնաւորի Հայոց: Քանի որ ամբողջը ծանօթացընել կարելի չէ թերթիս անձուկ էջերը զբաւելով, ստիպուած ենք գէթ ինչ որ Հայոց աշխարհագրութեանը կը հայի իւր անկախ յօդուած ներկայացընել ընթերցողաց:

“Հայաստանի Աշխարհագրութիւնն,, անունը կը կրէ անկախ յօդուած մը: Թառաջարկական մասէ կամ՝ ընդհանուր տեսութենէ մ՝ նորը (էջ 45—48)՝ քննութեան կ'ենթարկուին “Ժողովրդ., գաւառն (էջ 48—56) եւ “Աղծնիք,, նահանգը (էջ 71—82): — Այս անկախ յօդուածին շարունակութիւնն անուշտ յաջորդ տետրներուն մէջ գետնդուած պիտի գտնենք:

ԽՍԲ.:

Ով որ հին ժամանակաց ծագողները գտնել կ'ուզէ, ամէն բանէ յառաջ հին քաղաքաց ու գիւղաց, լեռնաց ու գետնաց, նահանգաց ու գաւառաց ցուցակները քննելու եւ եթէ վնասուածը գտնել կարելի է՝ միայն հոս կարելի է գտնել, ինչու որ չկայ ասպարէզ մը՝ ուր այնպէս յերեւան ելլէ մարդուս պահպանողական բնութիւնը, ինչպէս ի հոնց աւանդեալ աշխարհագրական անունները պահելու մէջ. անուններ, որոնց նշանակութիւնը սովորաբար մարդոց յիշողութենէն շատոնց խոյս տուած ու կորած է: Այս պատճառաւ յետագոյն սերունդները շատ ստէպ օգնութեան հասած են եւ ժողովրդական ստուգաբանութեան հետեւելով՝ անունները կամաց կամաց այնպէս փոխած են, որ այսօրեան բնակիչն նոյն անուններուն մէջ իր լեզուաւը նշանակութիւն մը կը գտնէ: Յայտնի է թէ ասով շատնորանշան ու հետաքրքրական երեւոյթներ մէջտեղ կ'ընեն, բայց ժողովուրդը գրեթէ երբեք ներքէ չի մտնել մեկնութիւն մը գտնելու համար: Այսպէս՝ օրինակի համար՝ եթէ Ասորեստանցոց Արեւելեան այսոր “Մուրադայ” գարմանիկ անունը կը կրէ, տաճիկ կամ թաւար բնակչութիւնն այս երեւոյթը պարզ կերպով կը մեկնէ, ըսելով թէ Մուրադ անուն հռչակաւոր Մուրման մը մեծ գժուարութեամբ անցեր է անգամ մը այս գետը: Ընդ հակառակն այս գետը Հայք, որոնց քով գետ միջին դարուն

Արածանի՝ կը կոչուէր գետս, ինծի Ֆրատ կուչեցին՝ Դե-Գրէի մէջ — ուստի գետին աղբիւրէն՝ Ալա-Գաղի՝ հազիւ 20 քիլոմ. հեռու տեղ մը: Տեղւոյս բնակիչներէն ոչ ոք պահած էր յիշատակ մը թէ Մուրադ հաւանականագոյնս ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Ֆրատի կամ լաւ եւս՝ “Բե-Գր”ի՝ ժողովրդական ստուգաբանութեամբ փոփոխեալ ձեւը:

Թէ հնագոյն եւ թէ հայ հեղինակներէ չլիշուած, բայց գեռ այսօր գործածուող հայ աշխարհագրական անունաց վրայ կատարած մանրակրկիտ քննութիւնն մէկէն ի մէկ շատ գոհացուցիչ արդիւնք ունեցաւ, եւ ցուցուց որ հնագոյն, ապահովապէս Խաղդեան, կամ՝ ինք զինք աւելի զգոյշ բացատրելու համար՝ Խաղդեան անուանց մեծագոյն մասն այսօր ալ դեռ ընդհանրապէս կը գործածուի մասնաւոր հայ քննիչներէն չով՝ գրեթէ անփոփոխ մնացած ըլլալով: Կան անուններ ալ որ առաւել կամ նուազ փոփոխուած են, բայց շատ դիւրաւ կարելի է ասոնք ալ իրենց նախահայկական, աւարոգեան ձեւին վերածել:

Մտադիր կ'ընեմ որ հոյ գտական հեղինակաց մտաբանան նկարագրութեանց վրայ նետուած Հայեցուածք միակ բաւական է ցուցնելու թէ որչափ անհիշեք է քանի մը սակաւաթիւ գիտնոց այն կարծիքը, թէ Արածանի ըսելով ոչ թէ Մուրադայը հասկնալու է, այլ Կարասուն՝ որ արեւելքէն դէպ հարաւ ընթանալով Մոյր գաւառը կը կարէ:

Այս քննութեամբ տեսայ որ շատ մը հայ-կական ևն վերջաւորեալ տեղւոյ անուններ՝ ա՛նիս վերջաւորող խաղդէական-աւարոդեան ա-նուանց կը վերաբերին: Այսօրւան հայկական անուանց վերջին ևն վանկն ապահովապէս ծա-գում առած է նախնական անձն (ուստի երկայն է) ձեւէն, որ շատ մը տեղւոյ անուանց մընոր-գում տեսմբ կը ցուցուի: Գեոհ Տիմայ ալ կարելի է տեսնել թէ ինչպէս երկայն անձն-ը՝ կարճ ևն եղած է. կը բաւականանամ Ղարդուզի մէջ (վանէն մերձաւորապէս 50—60 քիլոմ. հեռու դէպ ի հարաւ-հարաւարեւելք) գտնուող մեծ գիւղի մը անունը յիշելով: Այս գիւղը յա՛ւը զուտ հայաբնակ էր, իսկ այժմ կէս քրդաբնակ է եւ կէս հայաբնակ: Գիւղին անունը թէ եւ այսօր ալ դեռ առ հասարակ Շու՛նէն կ'արտաբերուի, սակայն Շու՛նն կոչուած ալ անտո՛ղը չէ:

Բայց շատ անգամ ալ հայկական տեղւոյ անուանց վերջին ևն վանկը ծագում առած է անձին, զ. օ. Ըստնոյ (իբր 5 քիլոմ. հեռու վանէն՝ դէպ արեւելք, վարագոյ լեռան արեւ-մտեան կողմն վրայ), որուն Ըստնոյն անունն ալ կը արուի մերթ ընդ մերթ: Թէ վերջին վանկին այս ձեւին մէջ հայերէնի նուազականը պահուած է, կամ անի՛՛ նախնական անձն՝ յառաջ եկած կը ներկայանայ, պէտք է մէն մի դէպքի մէջ ա-ռանձին քննել: Նրբեմն երբեմն, թէ եւ շատ ցանցաւ, նախնական անձն յընթաց ժամանա-կաց համառոտելով կամ կ'ըմտաւորելով նոյն իսկ և եղած է. այս երեւոյթն առաւելապէս կ'ե-րևայ թէ այն ատեն անդի ունի, երբ անէն յա-ռաջ լ (ոս) մը կայ:

Ստացած իրողութեանցս հիման վրայ սա՛ համոզման եկայ, թէ այսօրւան տեղւոյ հայ ա-նուանց ամէնքն ալ, որ անիս, ևն կը վերջաւորին, խաղդէական-աւարոդեան ծագում ունին. իսկ անի՛ կամ ևն վերջաւորող անունները զատ զատ քննուելու են՝ մէն մի դէպքի մէջ: Ղաւե ձն, անի՛ եւ ինչ վերջաւորեալ տեղւոյ անհամար ա-նունները մտադիր ուշադրութեան արժանի են. նմանապէս իւ կամ իւ վերջաւորեալ անուանց մէջ ալ շատ խաղդէական հին ծանօթ անուններ գտայ: Բնական է որ հոս մի վերջին խօսքը դեռ ըսուած չէ. մանաւանդ թէ ընդ հակառակն շատ մանրակրկիտ եւ խորամուխ հետազոտու-թեանց պէտք կայ, մինչեւ որ այն ասպարիզին վրայ յստակ ու պայծառ տեսնենք: Անուշադիր խորոյն չէ սա կէտն որ հետազոտութիւնը եպպէս պիտի դի գտնարնայ, որ խաղդէական արձա-նագրութեանց մէջ՝ իրենց սարոբստանեայ ձայ-

նական արժէքովը գործածուած սեպագիր նշան-ներն միշտ խաղդէական ձայնները ճշգրութեամբ չեն ներկայացներ, ընդ հակառակն շատ դէպ-քերու մէջ հազիւ մերձաւորապէս միայն կրնան անոնց համաձայն ելլել:

Գլխաւորաբար մեծ դժուարութիւն պատ-ճառած ըլլալու է սարոբստանեայ սեպանշան-ներով բացատրել շահաններու դիպուածական կուտակումը. իսկ թէ խաղդէացւոց լեզուին մէջ շահաններ կային, ինծի բաւական հաւանական կ'երեւայ: Ուստի համեմատելու ձեռնարկելէ յառաջ՝ պէտք է խաղդէական գրուած ամէն մէկ բառի, բայց մանաւանդ տեղւոյ անուան հա-մար նախ ստուգել թէ ի՜նչպէս կ'ընար արտա-բերուիլ նոյն բառն կամ անունը. այս բանն ա-նոր համար դժուարին է, վասն զի խաղդէաց զամբողջ լեզուն մինչեւ այսօր մերձաւորապէս 120—150 բառ որոշակի ծանօթ են՝ իրենց նշանակութեամբը:

Ուստի որչափ ալ առ այժմ ստացուած արդիւնքները մեծ բան չեն, սակայն, կարեւորս, միշտ ուրախալի է, որ խաղդէական արձանա-գրութիւններով մեզի աւանդուած տեղւոյ ա-նուանց բացմութեան մէջ ունինք քանի մը կուտակ, զորոնք հետազոտութիւնը հիմ գործա-ծելով՝ կրնաք յառաջ երթալ:

Խաղդէաց տեղութեան աստուածպետա-կան դրութիւնը մեզի մեծապէս ձեռնու-կ'ըլլայ մեր գործն ի գլուխ հանելու: Խաղ-դէացւոց մեզի հասած դից անուններուն մեծա-գոյն մասը մասնանիշ մասնացոյց կ'ընէ մեզի միանգամայն այն քաղաքաց անուններն, որ անոնց նուիրուած էին: Այս բանն անուանցս մեծագոյն մասին համար արգէն ապացուցուած է. իսկ մե-ցեւոց համար նոյնը կրնանք մեծ հաւանակու-թեամբ ընդունիլ: Եւ ասով մեզի հասած խաղ-դէական տեղւոյ անունաց վրայ մէկէն ի մէկ իբր 60 անուն կ'աւելնայ, որոնց մէկ մեծ մասին դիրքը կարելի է այսօր ապահով կերպով որոշել: Ղաւե եւ յառաջ գաւառաց ու նահանգաց այն անունները նկատողութեան պիտի առնուե՛մ, զորոնք յայտնուած են մինչեւ հիմա նոյնացընել եւ անոնց դիրքն որոշել: Վերջին պիտի անցնիմ տեղւոյ անուանց: Այս քննութեամբ նաեւ մեծ լոյս պիտի ծագի Ասորեստանցւոց Աշխարհա-գրութեանց եւ Պատմութեանը. եւ ասորք հաս-կրնալ մեծապէս պիտի դիւրանայ:

Իր սկսիմ չին հայկական Երոփը գաւառով:
(Ըբերանակիւն) Զ ԲՆԷՔ

